

КНИГА ПРО ОСТАННІЙ БІЙ СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА

П. П. Охріменко. Остання битва наливайківців і її відгук в усній народній творчості (До 400-річчя Солоницької битви і мученицької смерті Северина Наливайка).

Суми, 1997. — 50 с.

Українська фольклористика зазнала тяжкої втрати: відійшов у вічність видатний дослідник Слобожанщини, фольклорист, літературознавець, культурний діяч Павло Павлович Охріменко. Багато літ вчений досліджував минуле своєї батьківщини — Лубенщини, відбите, як у дзеркалі, у душі народу, у десятках легенд, переказів та народних оповідань. Серед славних сторінок лубенської історії найдорожчими для дослідника були народні оповіді про незабутню, славу і водночас трагічну Солоницьку битву, останній героїчний бій козацького війська, який завершив один з перших могутніх поривів до боротьби за волю — народне повстання під проводом Северина Наливайка. Саме пошукам відомостей про Наливайка та його побратимів Павло Павлович присвятив найбільше сил і старань: немов живий постає з його численних праць козацький ватажок від часу свого походу на Полісся і аж до останньої хвили. Минулорічна ж книга про останній бій козацького війська, яка ввібрала у себе народні твори, історичні відомості, архівні знахідки цілого життя, стала останнім дослідженням видатного вченого-фольклориста, відданого сина рідної Солониці. Саме П. Охріменкові після надлюдських старань і блукання по драговині Довгого озера вдалося (вперше за двісті літ невтомних пошуків українських культурних діячів) віднайти місце козацького табору і місце бою — узвиштя Горові Туркачі біля Солониці.

Слід було б сказати, що постать Северина Наливайка ніколи не забувалася на Лубенщині серед козацьких нащадків. І походи, і бої, і мученицька смерть того незвичайного героя, страченого після Солоницького погрому у Варшаві (спаленого у мідному бику), породили десятки легенд та переказів. Перші народні твори про Северина Наливайка та його військо, як визначав П. Охріменко, почали поширюватися в Україні ще від часу походу козаків на Могилів, Слущк, Бобруйськ (взимку 1595—1596 рр.). Кожен новий бій творив десятки чуток, що потім переростали у фантастичні оповіді. Місце, де пролилася кров наливайківців, залишилося в Україні багато — Мащівичі, Чорнява, Прилука (на Волині), Паволоч (на Сквирщині), Біла Церква, Гострий Камінь та ін., однак жодне з них не могло зрівнятися своєю похмурою славою з Солоницею — за

словами Михайла Грушевського — “третім” (і останнім) актом “сеї кривавої трагедії”¹ (першими двома були славні і трагічні бої під Острополем і під Гострим Каменем). Народна пам’ять і уява витворили десятки і сотні легенд та переказів про ту криваву і героїчну битву, у яких з-поміж фантастичних вкраплень раз по раз виблискують, мов гарячі іскри, трагічні подробиці, сповнені історичної правди. Всі оповіді про Солоницький бій склали немов велику історичну книгу реальної події, відбиту у душі народу. І тому значна частина подій, згаданих у переказах, повністю перегукується з архівними джерелами.

“Третій” акт розгрому повстання розпочався відразу після кривавого бою під Гострим Каменем (урочищем біля Білої Церкви), коли об’єднані загони Северина Наливайка, Григорія Лободи та Матвія Шаули мусили відступити у степи. За ними слідом сунуло усе могутнє польське військо — вся збройна сила, яку на той час могла зібрати Річ Посполита. “Після ряду блискучих перемог, — пише П. Охріменко, — повстанці, переслідувані багатотисячним шляхетським військом Жолкевського, змушені були відступити на Лівобережжя. Під Лубнами, як тільки наливайківці перейшли довгий дерев’яний міст через Сулу за Лисою горою (де нині залізничний міст), їх настигла польська кіннота. Готуючись до оборони, вони швидко створили майже неприступний укріплений табір у районі річки Солониці, яка впадає в Сулу. Тут в кінці травня і на початку червня 1596 року повстанці героїчно боролися з ворогами, але внутрішній розкол і зрада козацької старшини призвели до поразки”².

Яким був козацький табір, за польськими джерелами описав М. Грушевський, відзначаючи, що “місце, де стали козаки, було високе, досить добре для оборони, з широким виглядом на всі боки. В кілька рядів поставлені були козацькі вози і наоколо обведені валами і лінією шанців. Серед табору поставлені дерев’яні зруби, набиті землею, й на них гармати, для ліпшого обстрілювання. Запасу всякого було подостатку, а війська, здатного до бою, як розвідався Жолкевський, прийшовши під Лубни, було все-таки близько шести тисяч, друте стільки було жінок і дітей” Табір був добре укріплений, і здобути приступом його було неможливо. Жолкевський, об-

ступивши козаків з трьох боків (а з четвертого були непролазні болота) почав довгу жорстоку облогу. З часом “Жолкевський переконався, що голодом йому табору не взяти, бо йому також дуже тяжко було доставати припаси для війська, і скоріше б його власне військо пропало з голоду, як козаки в своїм таборі”³, і він розпочав фальшиві переговори. На той час “в козацькому таборі було гірко: худоба здихала без паші, кулі польських гармат забивали людей і коней. (...) І не витримали козаки, маючи перед очима півживих жінок і дітей своїх. Не додержали свого завзяття козацького, не діждалися порятунку. По двох днях тяжкої стрілянини прийняли умови Жолкевського: видати проводирів, гармати і всякий припас, корогви і клейноди (...). Тоді польське військо кинулося на них, безборонних, неприготованих, проти довершеної вже згоди, і вчинило огидну різню. “Так їх рубали немилосердно, що на милю або й більше труп лежав на трупі...”, — оповідає сучасник поляк” (Іоахим Бельський)⁴ Северина Наливайка, Матвія Шаулу, полковників Шостака, Панчошу, Кизима, Мазепу*, Кособуцького, Павловського, — всього дванадцять в'язнів, — було замордовано у Варшаві. Северина Наливайка було скарано останнім, майже після року нелюдських тортур. За одними легендами — спалено у мідному бику, за іншими — посаджено на розпеченого залізного коня. Притому кати одягли йому на голову розпечену залізну корону і, глузуючи, називали парем Наливаєм.

“Сумно стало на Україні по лубенським погромі”⁶ Ще багато літ після бою під Солоницею польські пани дражнили козаків і посполитих селян “наливайками”, нагадуючи їм про свою перемогу. Минав час, козацькі останки заростали травою, Сула то пересихала, то знову розливалася, змінюючи русло, утворюючи все нові і нові болота. Так стерся слід і козацького табору, і самого місця бою. Лише через багато літ його стали відшукувати люди, зваблені легендами про козацькі скарби. А вже пізніше почали шукати й ті, кому була дорога сама козацька слава — видатні українські культурні діячі (коло Солониці побували, прагнучи знайти місце бою, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров і В. Горленко, В. Милорадович, М. Лисенко та ще багато інших славних синів України). Однак вся земля навкруг Солониці так була усіяна людськими кістками, гарматними ядрами, уламками списів та шабель, що не можна було вгадати, де ж був сам табір. І лише на-

родні легенди про козацькі скарби точно вказували місце (“Наливайко бився на Горових Туркачах”). Саме за ними П. Охріменко і розшукав козацькі укріплення.

Горові Туркачі, як і чотириста літ тому, височать на південь від Солониці (на північний схід за ними ще колись були і Лісові Туркачі). Солониця біля них найширше розливається, творячи стародавній брід — Перевізище. Там поєднуються дві річки — Мала Солониця і Матяшівка. “Перевізище переходить у так зване Коліно, а далі йдуть Ями і, нарешті, Брід, що впадає в Сулу неподалік від Лисої гори”⁷, там, де проходили по мосту козацькі війська. Туркачівський пагорб невеликий (так свідчать і польські джерела: табір був тісним для козацького війська, однак воно боронилося, доки вистачило сили). Ще й досі на ньому можна розгледіти сліди шанців і валів. Археологи ж знаходили там козацькі казани, люльки, списи, гарматні ядра і людські останки.

Через сто літ після Солоницького бою на Горових Туркачах виріс хутір. Його мешканці, орючи городи, виорювали людські кістки і черепи, діти, граючись, натрапляли на уламки шабель, а молодіжці кидали у жлукта при золінні розпечені гарматні ядра. Тут же з болота було витягнуто стародавню гармату, що потрапила до музею К. Скаржинської. Хуторяни не забували про старовину: у 60-х рр. XIX ст. Микола Лисенко записав тут від селянина Турка пісню про Саву Чалого. Однак доля далі була невблаганною до хутора, ніби помшавшись за те, що він став на “місці крові” У 30-х рр. XX століття хутір Горові Туркачі був стертий з лиця землі, а його мешканці кінчали свій вік “по далеких Сибірах” За народними легендами, кара на хуторян упала ще й за ті наливайківські скарби, що нібито вони їх повикопували з шілин зруйнованого козацького табору. Горові Туркачі заросли бур'янами і так пустокою стоять і сьогодні.

Розглядаючи історію Солоницького бою у народних легендах, П. Охріменко мимоволі мусив припустити, що не все козацьке військо загинуло. Відомо, що частина запорожців на чолі з полковником Кремпським пробила облогу і повернулася на Запоріжжя. Однак мав хтось залишитися жити і в степах біля Солониці — звідки б інакше взялося стільки правдивих відомостей у народних творах? Безсумнівно, що далекою основою їх мусили бути оповідання очевидців.

Северин Наливайко назавжди залишився героєм Лубенщини: народні пам'ятки зберегли відомості не лише про його вдачу (те,

* Теодора Мазепу, рідного брата Миколи Мазепи, діда гетьмана Івана

що він казав про себе: "В мене слово не королівське, у мене слово кріпке, як олево!", а й про зовнішність ("Мружиться, як Наливайко!"). У 1-у випуску "Запорожской старины" Ізмаїла Срезневського були надруковані дві пісні про Наливайка — "Спалення Могилева" ("Ой у городі Могилеві") та "Убивство Наливайка" ("Славна стала та кравчина"). Срезневський не подав глибших відомостей про побутування цих пісень, але маємо свідчення Василя Милорадовича, що пісні про Наливайка у давнину на Лубенщині таки були — лише час вже встиг повністю затерти їхні сліди.

Легенди і перекази про Наливайка збереглися добре і дійшли до нас у різних варіантах. Але вони мали і ще одну практичну особливість, що гарантувала їх збереженість і раз по раз повертала до життя — майже трьохсотлітні пошуки козацьких скарбів. З часом народні оповіді про Наливайка склали цілий цикл — про нього самого, про його життя, про Солоницький бій, про муки у Варшаві, про останній лист до товаришів, перехоплений вартою, про катування у казематах і про мученицьку смерть; про його полковників і козаків-побратимів (за легендами, козаки у таборі боронилися завзято, з надлюдською мужністю, були в народній уяві "характерниками" — вмирали тільки "по десятому разу"⁸). Ще відомий дослідник Лубенщини минулого століття Кость Бочкарьов (автор "Очерков лубенской старины"), розглядаючи найпоширеніші сюжети про Наливайка, вказував серед них на народні твори про "литаври", якими не давали спати у казематі ув'язненому ватажку, про його смерть у мідному бичу та про закопані скарби. Всі ці зразки, як показує П. Охріменко, збереглися і до сьогодні.

Наступним великим циклом, що дійшов до наших днів, були легенди про сам Солоницький бій (бій на Туркачах). Можливо, що і в їхню основу покладені насамперед спогади очевидців. Народні твори оповідають і про сам бій, і про смерть Григорія Лободи, і його похорон, перерваний ворожим наступом, про останні години табору і про нелюдську різанину безборонних людей (за легендами, ріка Солониця стала "солонюю" від козацької крові, а урочище Куповага (Куп'єваха), де через багато літ виріс хутір, стало так називатися, бо там загиблі лежали "купа на купі"⁹).

Але з усіх народних легенд про Наливайка та Солоницю найпоширенішими залишилися народні твори про козацькі скарби. Глибина поєднання фантастичних елементів й історичної реальності у них різна: є зразки, які подають історичні відомості настільки правдиві, що їх можна звіряти з польськими джерелами — описами грабунку козацького майна. Саме такі твори і могли привести П. Охріменка на місце козацького табору: вони вказували на те, що "Наливайко бився на Горових Туркачах" Як творилися такі зразки, описав уже Василь Горленко, оповідаючи про свою подорож разом з Миколою Костомаровим на місце Солоницького бою: кожен новий "шукач скарбів" ставав героєм все нових і нових чуток, нових і нових оповідей.

Про те, що у народних оповідах, крім фантастичного серпанку, було і багато історичної правди, свідчить і те, наскільки вони одностайні щодо місця та способу схову козацьких скарбів*: наливайківське золото було затоплене у Довгому озері у бочках на залізних ланцюгах. Там воно зберігається і досі, тільки дістати його вже не можна: "озеро поменшало, його занесло мулом, і там зараз сінокіс"¹⁰

Очевидно, оспівані у пісні "великі клади" ніяк не стиралися з людської пам'яті, однак перекази значно тверезіше оцінювали козацькі маєтки: за ними наливайківський скарб складався із золота (потім затопленого у озері) та із церковних речей (козаки не посміли їх затопити і закопали в землю у самому таборі, там їх і відкопали вороги). Що ці відомості були близькими до правди, могли б посвідчити і спогади І. Бельського: за ними заграбований у таборі козацький скарб був невеликим, найбільше у ньому було турецьких речей. При підрахунку весь статок було оцінено лише у чотири тисячі злотих¹¹ Але народна уява, поетизуючи своїх героїв, несвідомо множила і множила і їхні скарби, доводячи їх до розмірів казкового багатства.

Ще у дитинстві, малим хлопчиком чув Павло Павлович Охріменко легенди та перекази про Наливайка і про його останній бій у своєму рідному селі Солониці. Мати дослідника та його дядина перед пранням білизни "золили" її, користуючись гарматним ядром. Його розпікали в печі і кидали в "жлукто" Підлітком він слухав оповіді батька про знайдені на Туркачах людські останки. І, вирісши, все життя присвятив збиранню народних творів про Солоницький бій. Одним з найпалкіших бажань вченого було увічнити

* У нарисі Василя Горленка згадуються ще і могили біля Довгого озера, на яких вночі горять вогні. Цікаво, що П. Охріменку вдалося зібрати відомості і про їхнього провідника Івана Сахна (повуличному Москальчука) і про перекази та легенди, розказані ним (про "німців", що шукали скарб та ін.).

пам'ять козаків, що полягли на Туркачах. "Сумно стало на Україні по лубенським погромі", — писав М. Грушевський. Однак своєю мужністю, своєю мученицькою смертю Северин Наливайко та його полковники струснули всю Україну, підняли за собою нові хвилі борців за волю.

"...До вершини гірки (пагорба) через звалища, колоди та пні, рови та зарослі не так то й легко добратися. Словом, Туркачівський пагорб сплюндрований і захарашений", — з сумом писав Павло Павлович Охріменко. Тому через чотириста літ після кривавого бою — за всяку ціну слід би було поставити на вершечку Туркачів пам'ятний знак (хоч би дерев'яного хреста) тим тисячам загиблих, які мужньо боронили своє право бути вільними людьми. Це було б завершенням справи, найдорожчої для серця незабутнього Павла Павловича Охріменка, адже всю свою душу він поклав задля справи рятунку від забуття

народних скарбів про незламного ватажка та його побратимів.

- ¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — К., 1995. — С. 224.
- ² Охріменко П. П. Перекази та легенди про місце останньої битви Наливайка // Нар. творчість та етнографія. — 1988. — № 5. — С. 36.
- ³ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ — Львів, 1913 (К., 1992). — С. 214.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Луців В. Гетьман Іван Мазепа // Старожитності. — 1990. — № 1. — С. 13.
- ⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України... — С. 239.
- ⁷ Охріменко П. П. Остання битва наливайківців і її відгук в усній народній творчості... — С. 46.
- ⁸ Там же. — С. 10.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Там же. — С. 13.
- ¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7... — С. 230.

Київ

Надія ПАЗЯК

ВЕСНОЮ

Жайворонком стати б! Знятись над ланами
І розкидать пісню срібними дзвінками!
Душу напоїти волею, красою
І розсипать повну срібною росю.

Ще ж весни такої зроду не бувало,
Ще ж так ясно сонце вранці не вставало,
Так не зеленіла наша вбога нива,
І не знали люде ще такого дива!

Жайворонком стати б! Землю привітати,
В кожній рідній хаті пісню проспівати,
В кожену хату кинуть золоту пшеницю:
"Роди, Боже, жито і всяку пашницю!.."

Олександр Олесь

ДУМА

Благословенна будь, народна душе,
Що знов вернулась з небуття
До повноводного життя.

Благословенні будьте, мудрі очі,
Що вгледіли через туман
Широкий рідний океан.

12.I.1918

Благословенні будьте дужі руки,
Що з пут кайданів уночі
Скували блискавки-мечі.

Благословенна будь, свята дорого,
Що нас вела через ліси
До брами Волі і краси.

Спиридон Черкасенко